

השיטה הסוקרטית וחיבורה של הוראת מחלוקות במקצוע האזרחות - הדגמה של הצגה דיאלקטית של סוגיות אזרחיות

הלל וורמן

תקציר

מדינות דמוקרטיות נתונות בין כוחות סותרים. מצד אחד הן תלויות במעורבות - ולו מינימלית – של גוף האזרחים. מצד שני הן דוחפות את האזרחים לחיים פרטיים. ברחבי העולם המערבי הדבר בא לידי ביטוי ברמות נמוכות מאוד של ידע והבנה פוליטיים אצל אזרחים עד כדי סכנה לפרויקט הדמוקרטי. אחד הסוכנים החברתיים שנועדו להתמודד עם בעיה זו הוא מערכת החינוך הציבורית, ומשאבים רבים מושקעים בעולם בפיתוח של חינוך אזרחי ממלכתי ובכלל זה של מקצוע האזרחות. חינוך זה מתמודד עם אתגרים רבים, ובראשם הקושי העצום לעסוק במערכת ממלכתית בסוגיות השנויות במחלוקת.

במאמר הנוכחי, קושי זה מוצג כפוגם בהיגיון החינוכי הקלאסי של השיטה הסוקרטית, לפיה על אדם להיחשף לערעור הנחות היסוד שלו על מנת שיתפתח כאדם חושב. המאמר מציע לנתח את חיבורה של הצגת המחלוקות בתחום האזרחות כסוגיות שאינן פתורות, על מנת להוביל תלמידים למצב של מבוכה סוקרטית, בירור חוזר ונשנה של הנחות יסוד ועידוד הפיכתם של התלמידים לאזרחים חושבים. משימה חיונית זו תודגם באמצעות הצגת מחלוקות בשלוש סוגיות אזרחיות.

מילות מפתח : הוראת אזרחות, השיטה הסוקרטית, חינוך אזרחי

ההשלכות של בורות פוליטית

גלסטון¹ ציין שהתגלית לגבי רמות נמוכות מאוד של ידע ציבורי אצל רוב האמריקאים עוררה גלי הלם ואינספור תגובות בקרב חוקרי חברה. אחד הסקרים המוכרים כיום, אשר מנתח נתונים על פני עשורים² מעיד כי אזרחים יודעים פחות לגבי זהותם ועמדתם של אישים וסוגיות מאשר על תהליכים ופרוצדורות של המשטר הדמוקרטי, שאזרחים בקרב אוכלוסיות מוחלשות מבחינה חברתית-כלכלית (מייעוטים ונשים) יודעים פחות מאשר אוכלוסיות חזקות, ואזרחים כיום יודעים פחות לעומת שכבות הגיל המקבילות להם בעשורים קודמים.³

בישראל אין מחקר מקיף בנושא אך מצטברות עדויות דומות. ללא שקלול ציון המגן בבחינת הבררות, תלמידים נכשלים באזרחות יותר מאשר בכל שאר מקצועות החובה.⁴ במדד הדמוקרטיה של המכון הישראלי לדמוקרטיה⁵ נטען שיחסית למדינות אחרות, רמת הידע הפוליטי בישראל היא גבוהה ו"בכל הקבוצות בחברה, בעלי הידע הבינוני הם הרוב",⁶ אך המדד מתבסס על בדיקת הידע באמצעות חמש שאלות פשוטות למדי.⁷ כאשר פליישמן וסלומון⁸ בדקו בקרב סטודנטים ישראלים שאלות מעט קשות יותר, כמו למשל סימון של תוואי הקו הירוק במפה, רבים טעו ואף לא ירדו לפשר המושג. מרצה במכללת סמינר הקיבוצים העיד כי רבים מן הסטודנטים שלו לא מאמינים "שהיו פעם יישובים ערביים בפרוודור ירושלים".⁹

בורות פוליטית של "ההמונים" אינה כשלעצמה תופעה חדשה. היא נכונה בוודאי בכל תקופה היסטורית. אך ההתפתחות החדשה יחסית של מנגנוני שלטון דמוקרטיים יצרו מצב פרדוקסלי. מצד אחד הם הביאו להטבה משמעותית בניהול המדינה המודרנית ולהרחבת החירויות, אך אלה דחפו רבים, ובכלל זה את בני האליטות לשקוע בחיים א-פוליטיים.

התכנסות זו אל פנימיותם [...] מותירה את הצעירים בלא תחליף להתבוננות לתוך עצמם. הנושאים שכמעט באורח טבעי ממקדים את שימת הלב בהסתכלות מקיפה יותר פשוט אינם קיימים [...] ענייני היום יום כוללים רק לעיתים נדירות דאגה כזו לענייני הכלל [...] חיינו הציבוריים משקפים בבהירות את טענתם של ברק וטוקוויל על העלמותם של האזרחים והמדינאים.¹⁰

¹ Galston, 2001: 218

² Delli Carpini & Keeter, 1996

³ Delli Carpini & Keeter, 1996: 68; Galston, 2001: 221-222; Galston, 2007: 630

⁴ חרומצ'ניקו, 2006; ועדת החינוך של הכנסת, 2001, פרוטוקול 452; שפיר, 2001

⁵ הרמן, 2011: 24

⁶ שם: 251

⁷ ראו לעיל הערה 5

⁸ Fleishman & Salomon, 2008; 2005

⁹ קשתי, 2004

¹⁰ בלום, 2002: 93, 95

בדבריו מתאר בלום את הסטודנטים הלומדים באוניברסיטאות היוקרתיות אשר היסטורית יועדו לחיים הפוליטיים. המשטר הדמוקרטי הדוחף את אזרחיו לאינדיבידואליות תלוי באופן פרדוקסלי בהיקף ההשתתפות הפוליטית ובאיכותה, ולו באופן מינימלי, בעת בחירה תקופתית של נציגים ובמעקב אחריהם בעת כהונתם. חוסר התמצאות בסיסית בזירה הציבורית והתנועה של אזרחים לעבר החיים הפרטיים פוגעת במנגנונים הדמוקרטיים עצמם. היא פוגעת ביכולת לגבש עמדה, להפעיל ביקורת, להעריך מועמדים ולעמוד מול תעמולה. לו האזרחים היו צוברים ידע והבנה פוליטיים הם היו מבינים טוב יותר את האינטרסים שלהם, מחזיקים בעמדות מתונות ומורכבות יותר ומביעים אמון רב יותר במערכת הפוליטית.¹¹ כיום, המערב הדמוקרטי נתון אפוא לכוחות סותרים. הוא תלוי באזרחים מיודעים ופעילים מבחינה ציבורית אך דוחף אותם לחיים פרטיים. הפרויקט הדמוקרטי פוגע בענף שעליו הוא יושב.

סכנה זו אינה תאורטית. ארגון Freedom House¹² מתייע זה שנים כי דמוקרטיות רבות סובלות מנסיגה ומדינות הנתונות בצומת דרכים נוטות לחזור לנוהגים לא דמוקרטיים,¹³ בכלל זה "דמוקרטיות חדשות" שצצו עם קריסת ברית המועצות.¹⁴ בשנים האחרונות מתפשט באירופה הימין קיצוני. תהליכים אלה מתרחשים בעוד אזרחים רבים שקועים בפנימיותם הפרטית.

התקוות והאכזבות מסוכני החיברות

בורות פוליטית והנטייה לחיים פרטיים הן על כן נושא סוער במדינות דמוקרטיות, ואלה משקיעות מאמצים לשינוי המגמות או ריסון.¹⁵ המאמר מתמקד באי ההצלחה של מאמצים אלה ובניסיון להציע כיצד לשפר סוכן חברתי אחד מסוים - מקצוע האזרחות בחינוך הציבורי.

במהלך ההיסטוריה, רבים הטילו את יהבם על יכולתה של מדינה לקדם את רמת היכולות והערכים של אוכלוסייתה,¹⁶ תחילה למשל באמצעות חקיקה. חוקי מדינה מחנכים מה נכון ומה לא נכון, מה ראוי ומה בלתי ראוי לגבי הזירה הציבורית.¹⁷ אלא שהמבקשים לפתח באוכלוסייה יכולות ונטיות פוליטיות צריכים לעתים קרובות לפעול בניגוד לחקיקה הרשמית המשרתת בפועל אינטרסים של בעלי עוצמה ולא את כלל הציבור. פדהצור ופליגר¹⁸ טענו למשל שבתי ספר מתקשים להצליח בחינוך נגד הערכים

¹¹ Galston, 2001: 223-226; Galston, 2007: 636-638

¹² ארגון אמריקאי הבודק מדי שנה את מדד חופש העיתונות ברחבי העולם ומדווח על כך.

¹³ Tacker, 2012 במבוא לדוח.

¹⁴ Habdank-Kończowska, 2014 במבוא לדוח.

¹⁵ וורמן, 2013 : 29

¹⁶ מיל, תשי"ח: 67, 153

¹⁷ נושא מרכזי בספרו של מונטסקייה **על רוח החוקים**, תשנ"ח [1748], אך ראו במיוחד עמודים 72-77

¹⁸ פדהצור ופליגר, 2004 : 66

המגולמים בחוקי המדינה ואילו אפל¹⁹ סבר שמורים מוכשרים להתנגד לערכים של המדינה ולחנך באופן חתרני. אחרים מעריכים מאוד את תפקיד המדיה במשטר דמוקרטי כ"כלב השמירה" של הדמוקרטיה וגם כאמצעי לחינוך ההמונים. אך גם סוכן חברתי זה מנחיל לרבים אכזבה בהקשר זה. מדיה המנוהלת על-ידי המדינה חשודה בסינון בהתאם לאינטרסים של בעלי הכוח ברשויות השלטון²⁰ (פרסיקו²¹ מביע ב"עין השביעית" את החשש מהטיה פוליטית ברשות השידור בישראל), ולא כל שכן, מדיה המנוהלת על-ידי גופים פרטיים חשודה בסינון בהתאם לאינטרסים של תאגידים.²² טענה רווחת היא שהאינטרנט והרשתות החברתיות נוטים להציג מידע בלתי מסונן,²³ אך זהו לעתים קרובות מידע גולמי, ללא מיסגור, הכולל גם מידע עוֹדף, שולי, בלתי מוסמך, שקרי ואף נבזי.²⁴

לכן רבים מבקשים למצוא מזור בקיומה של מערכת חינוך פורמלית אשר בנויה וערוכה למשימה של חינוך בקנה מידה גדול. מאז שנות השמונים, במדינות רבות במערב ישנה עלייה חדה בהיקף התקציבים הממשלתיים המופנים לחינוך האזרחי,²⁵ וכך גם בישראל.²⁶ אך ישנה מחלוקת לגבי רמת ההשפעה של תקציבים ומאמצים אלה להביא לשיפור מהותי ברמת הידע וההבנה הפוליטיים באוכלוסייה.²⁷

אילווצים רבים מקשים על מערכת החינוך להצליח במשימה מורכבת זו. ישנן הבעיות הכלליות של המערכת, כגון יום לימודים קצר, מורים בינוניים, היעדר אקלים של ביטחון אישי, כיתות גדולות וכדומה.²⁸ על כך יש להוסיף את העובדה שמערכת החינוך הפורמלית מתקשה לעסוק בנוחות בתחום שהוא מורכב מאוד ודורש יצירתיות וחשיבה מחוץ לקופסה.²⁹ מכלל תחומי העיסוק של מערכת החינוך, היקף המשאבים המוקנים למקצוע האזרחות הוא תמיד מצומצם, הן בשל לחצי הימין החושש לביקורת מצד התאוריה הדמוקרטית והן בשל לחצי השמאל החושש מאינדוקטרינציה ממשלתית. המערכת אינה בנויה למענה מוסמך ורשמי לשינויים מהירים המאפיינים את התחום האזרחי, ולכך יש להוסיף כי המבנה ההיררכי והסמכותי של בית הספר נוגד, ולעתים אף סותר את המסרים של מקצוע האזרחות.³⁰

---

¹⁹ Apple, 1986: 38-39

²⁰ Sigal, 1973

²¹ פרסיקו, 2011

²² 2010 ; McChesney, 1998; Golding, 1998; Gamson et al., 1992

²³ ראו את הערכתו הרבה לכך של Zizek, 2014

²⁴ ראו חצרוני, 2014א

²⁵ וורמן, 2013 : 29

²⁶ משרד החינוך תשנ"ד, תשנ"ט, תשנ"ו, תשס"ב

²⁷ Galston, 2001: 638

²⁸ הפרורם לאחריות לאומית, 2003 ; דוברת, 2005 ; שושני, 2002

²⁹ איל, 2000

³⁰ וורמן, 2013 : 71-70

המשתנה המרכזי – קושי לגעת במהות הפוליטיקה: הוראת סוגיות שנויות במחלוקת

אך דומה שהאילוץ המרכזי המכשיל את מערכת החינוך במאמציה להקנות ידע והבנה פוליטיים באופן נרחב ומעמיק הנו קושי מבני לעיסוק בסוגיות שנויות במחלוקת. קושי זה עומד במוקד מאמר זה ומהווה חלק מטענה כי השקעה תקציבית ותוספת של יחידות לימוד לא ישנו את המקצוע באורח מהותי ללא התייחסות למשתנה מרכזי זה.

כל המבקש להציג את הזירה הציבורית צריך להתמודד עם העובדה שבתחום זה הכל שנוי במחלוקת. אך מערכת חינוך ממלכתית מתקשה להציג סוגיות שנויות במחלוקת שכן היא נתונה ללחצים מצד כל סיעות החברה החוששות מפניה או מבקשות לנצלה לצורכיהן. בית הספר הוא זירת מאבק בין המדינה לבין החברה האזרחית המורכבת מקבוצות שלא תמיד מיוצגות בעמדות הכוח של המדינה.³¹ לתכנית הלימודים הקנונית קמות כל העת חלופות מתחרות. אך לצד זאת, ברמת התכנון - קבוצות מהימין וקבוצות מהשמאל לוחצות ללא הרף לצנזורה של תכנית הלימודים מתכנים של העמדות היריבות,³² וברמת הביצוע, מורים המלמדים כיתות הטרוגניות חוששים להעלות נושאים נפוצים מבחינה פוליטית, הן בגין תגובות של תלמידים והן בשל תגובות של המערכת ושל הורים, מנהלים ומפקחים.³³

כיצד ניתן להסתיר מחלוקות בתחום האזרחות, שבו כל נושא וכל סוגיה נתונים למחלוקת חריפה? מכניזם ההסתרה הוא מורכב, ומתאפשר בכמה דרכים: (1) המכניזם המכונה "תכנית לימודים רזה". זוהי תכנית לימודים שאליה נלווים חומרי לימוד אשר כלפי חוץ נדמים כעשירים מאוד בתכנים אך אלה מתמקדים באורח שיטתי במוסכם. בתחום האזרחות, יהיו אלה תכנית לימודים וספרי לימוד המלמדים באורח עתיר ידע על פרוצדורות השלטון הדמוקרטיות, כגון איזונים ובלמים, הפרדת רשויות, בחירות, ניתוח מבנה מערכת המשפט וכדומה.³⁴ זוהי תכנית המשמיטה, אם כי ללא הצהרה גלויה, את המאבק הגורלי על דמותה של המדינה; (2) הצגת תחום האזרחות כתחום גלוי, זה המכונן בחוק, הקובע תפקידים, חלוקת סמכויות, פרוצדורות וכדומה, אך נמנע באופן שיטתי להציג ולחשוף את הפוליטיקה המתקיימת "מאחורי הקלעים" באורח סמוי, שהיא המקום בו המחלוקות הקשות באות לכדי ביטוי;³⁵ (3) מכניזם הסתרה שלישי הוא שימוש בשפה הפוליטית באורח ניטרלי ומדעי כביכול, למרות שבפועל, מילים משמשות ככלי פוליטי ויש לנתח את משמעותן לפי ההקשר האידיאולוגי

³¹ לומסקי-פדר, 2003: 356-357

³² Ichilov, 1993

³³ בזמן כתיבת מאמר זה התרחש בישראל האירוע בו המורה אדם ורטה התמודד עם ביקורת ברמה הכיתתית והארצית בשל עיסוק בסוגיה שנויה במחלוקת, ולבסוף אף פוטר (חצרוני, 2014ב).

³⁴ Crick, 2000: 5-8

³⁵ וורמן, 2013: 149

השונה והסותר.³⁶ מושגים כגון דמוקרטיה, חירות, שוויון וציונות, מוצגים כבעלי משמעות אחת, לעתים עמומה מאוד, בעוד אשר בשיח הפוליטי הן זוכות למשמעויות רבות בהקשרים שונים על-ידי קבוצות שונות;³⁷ ו-(4) מכניזם נוסף במקרה של החינוך האזרחי בישראל הנו הצגת מחלוקות ברמת הפשטה בינונית - לגבי היותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית – אך השמטת מחלוקות ברמה הפילוסופית המופשטת מאוד וברמה הקונקרטית מאוד.³⁸ מכניזמים שונים אלה מציגים לתלמידים את התחום הפוליטי בדימויים "מדעיים" פוזיטיביסטיים ולא בדימויים אידיאולוגיים קונסטרוקטיביסטיים.³⁹

על מנת שמורה לאזרחות ייגע בסוגיות שנויות במחלוקת, שהן לב לבו של התחום, עליו להיות בעל אופי ויכולות יוצאי דופן. עליו להיות מסוגל לתכנן מעבר למה שהמערכת מנחה אותו, ולבצע יותר מכפי שהמערכת תגבה אותו. עליו להיות מוכן להסתכן מול קבוצות הצופות ומפקחות עליו בקפדנות יתר.

החשיבות הסוקרטית של העיסוק במחלוקות

הלחצים המביאים את מקצוע האזרחות בישראל ובעולם המערבי לכדי צמצום העיסוק במחלוקות, הם קשים לפתרון. אך עלינו להכיר במחיר החינוכי של ההתעלמות והכניעה להם. התופעה פוגעת בתהליך החינוכי המכונה "דיאלקטיקה" או "השיטה הסוקרטית", שבתרבות המערבית הנו הבסיס לפיתוחו של אדם חושב. זהו תהליך אשר במקצוע האזרחות קיומו עשוי להוות בסיס ליצירת אזרח חושב, והיעדרו יגרום לאזרח שאינו חושב, ועל כן גם אינו יודע, אינו מבין ואינו משתתף.

השיטה הסוקרטית באה לידי ביטוי בדיאלוגים האפלטוניים ובמיוחד בדיאלוג "מנון". בבסיס השיטה עומדות ההנחות הבאות:⁴⁰ (1) המורה אינו מעניק תשובות, הוא רק שואל שאלות. זהו מאפיין פדגוגי אך גם מהותי, שכן לעתים קרובות המורה עצמו אינו מחזיק בתשובה סופית; (2) התלמיד מביע עמדה משלו; (3) המורה מסייע לתלמיד לזהות כשל בעמדתו זו, לרוב בהצבעה על סתירה בין מרכיבי העמדה, או בין העמדה להנחות או להשלכות נוספות שהביע התלמיד. התלמיד מבקש לתקן את עמדתו, והמורה ממשיך לערער; (4) כדי למצוא מענה, התלמיד חותר לניסוח דק ומלוטש יותר של הנחות היסוד עליו נסמכת עמדתו עד אשר אינו מסוגל לכך יותר ועליו לנטוש לא רק את עמדתו אלא גם את הנחות היסוד שלו; (5) לעתים מחליף התלמיד את הנחות היסוד שהופרכו בהנחות הפוכות, שהן "מן הסתם כעת נכונות", ומבסס עליהן מערכת עמדות חלופית בעוד המורה ממשיך לערער אף אותן; ו-(6) התלמיד מגיע לכדי מבוכה (ביוונית

³⁶ וורמן, 2013: 163-168

³⁷ שם: 168-231

³⁸ שם: 129-159

³⁹ שם: 269-270

⁴⁰ Fishman, 1985: 185-188

"אפוריה" (απορία). אין פתרון בנמצא, לא בהנחות ולא בהנחות ההפוכות. סוקרטס מכנה רגע זה כרגע בו התלמיד יודע שאינו יודע,⁴¹ שהפתרון אינו זמין במאמץ קל, וכלל לא ניכר פתרון רציונלי. הדרך היחידה להיחלץ ממצב קשה זה היא באימוץ אורח חיים "גברי, ולא מפונק"⁴² של מחקר קשה, מורכב ומתמשך, ולהפוך לאדם חושב ומבקר תמידית.

הנטייה של מקצוע האזרחות לחנך למוסכם ולייצר אותו מזיקה לתהליך זה. הוא אינו חוזר לערער את הנחות היסוד של התלמיד ועל כן אינו תובע ממנו להמשיך ולהגן על הנחותיו וללטשן כך שיוכל לעמוד בפני התקפות אינטלקטואליות ברות הגנה. לעומת זאת, הצגת המחלוקות והצגת ההגיונות של העמדות היריבות, יביאו את התלמידים להיטלטל בין עמדה להיפוכה, בין הנחת יסוד לזו הנוגדת אותה. על מקצוע האזרחות למצוא דרך להביא את התלמידים לכדי מבוכה סוקרטית, בה הם ניצבים בפני עמדות פוליטיות סותרות, ובאי יכולת לפתור – לפחות לא במבט ראשון – את הסתירות הללו.

נדגים מהלך סוקרטי זה בכך שנציג בעיה פוליטית מוכרת, ואת ההיגיון של שתי עמדות הפוכות כלפיה שהושמעו במהלך ההיסטוריה. המטרה היא להדגים בפני מורים לאזרחות ובפני כל מי שמעוניין בהוראת סוגיות אזרחיות כיצד נכון לטלטל תלמידים מעמדה להיפוכה וחזרה לעמדה הראשונה בתהליך של התלבטות. תהליך של חשיבה מעמיקה ומורכבת זו, מהדהדת את הפילוסופיה המכונה "אורינות פוליטית" אותה ניסה קריק לקדם באנגליה בשנות השבעים.⁴³ אוסיף שהמהלך אינו חייב להישאר סוקרטי במובן של מבוכה אינטלקטואלית "משתקת" ללא מוצא וללא פתרון. העמדות הנוגדות אינן בהכרח שלילה מוחלטת זו את זו, ועל כן עשויות, תוך התלבטות רבה, להביא לסינתזות או גם לפתרונות פוליטיים מורכבים המתחשבים בהגיונות המנוגדים גם יחד.

מעטים נבחרים או ההמונים?

דילמה מרכזית בתחום האזרחות היא השאלה בידי מי ראוי להפקיד את ניהול ענייני הציבור. תשובות שונות ניתנו לכך במהלך ההיסטוריה. התשובות סותרות זו את זו ומציגות היגיון שונה שיש להתחשב בו ועל כן הוא מקור למבוכה המייצרת אזרח חושב.

העמדה הראשונה: רק על שכבה קטנה ומובחרת לעסוק בפועל בענייני הציבור

היוונים והרומאים החשיבו מאוד את המעורבות בענייני ציבור, חינוכו לחפש בכל מחיר שם וכבוד בזירה הפוליטית והצבאית ומפרספקטיבה היסטורית ניתן לומר כי תרבותם התבססה על תפוצה חריגה של אמביציה פוליטית.⁴⁴ אך גם בהיקף חריג זה, בהכללה

⁴¹ אפלטון, תשל"ח: 436-437

⁴² שם: 431

⁴³ Crick, 2000: 95

⁴⁴ Carlin, 2010 בדברי ההקדמה

גסה, תוך התעלמות מן המורכבות של המצב ההיסטורי הקונקרטי בתקופות שונות, אלה הם בני המעמד הגבוה אשר נדחפו לעבר זירה זו. העמדה הקלאסית אשר שררה בעת העתיקה היא כי נכון להעניק את השלטון ליחידים מובחרים וכי לשם כך יש להוציא ממעגל המשפיעים שתי אוכלוסיות לפחות: האחת, הקטנה - אלה שנכון וניתן לפנות לחיי עיון, והשנייה, הגדולה - ההמון.

נתחיל בקבוצה קטנה יחסית באוכלוסייה, אלה אשר בפניהם פתוחה, מסיבות שונות, האפשרות לאורח חיים עיוני. אורח חיים זה אפשרי רק בתנאים של פנאי מהתביעות הדוחקות של חיי המעשה. בפרק הראשון של המטפיזיקה פורס אריסטו מדרג של סוגי חוכמות המבטא זיהוי הולך וגובר של החוקיות במציאות תוך כדי עלייה משלב לשלב ברמת ההפשטה של חוקים אלה. השלבים הגבוהים ביותר של מדרג החוכמה הם גם המופשטים ביותר, ואלה אפשריים להשגה רק בתנאים של פנאי מתביעות ואילוצים של חיי המעשה:

ודבר זה קרה ראשונה במקומות ששם נהנו בני האדם בראשונה מן הנופש. ומשום כך נוצרו האמנויות המתמטיות ראשונה במצרים, כי שם ניתנה לכת הכהנים האפשרות להנפש ולהפנות.⁴⁵

בקצה העליון נמצא את המתמסרים להתבוננות בחוקים הכלליים ביותר של המציאות, הנתונים בבחינה חסרת גבולות של השאלות הגדולות והנצחיות – אלה הם הפילוסופים. הפנאי הוא אפוא תנאי הכרחי לחיי עיון.⁴⁶ לאורך ההיסטוריה ובתרבויות שונות, צצו חלופות לאופי האינטלקטואלי קוגניטיבי של חיים עיוניים. כך למשל, העמדה בתרבויות המזרח הרחוק כי יש לפנות שכבה חברתית לצורך חיי מדיטציה והתקדמות ל"הארה",⁴⁷ או הגרסה שרווחה בתרבות הנגד של שנות החמישים והשישים בארצות הברית כי על האדם להתפנות מחיי המעשה בסיוע סמים פסיכדליים משני תודעה על מנת לתפוס את המציאות כפי שהאמנים הגדולים, המיסטיקנים, המודטים ואלוהים חווים אותה "כפי שהיא", או בניסוחו של הקסלי – "Mind at large".⁴⁸

בנוסף לטענה זו מושמעת גם טענה נוספת כי יש להרחיק מענייני ציבור מורכבים וגורליים את ההמונים.⁴⁹ ההמונים מסכנים את ענייני הציבור שכן הם חסרי כישרון, קצרי ראות, פזיזים ונוחים לתמרון. ביטוי ידוע מאוד לעמדה זו ניתן למצוא

⁴⁵ אריסטו, תשל"ד: 18-3

⁴⁶ תנאי הנידון על-ידי רבים מאוד לאורך ההיסטוריה. ראו רמב"ם, 2002: פרק לד. וכן,

Aristotle, 1992 פרק שמיני; אריסטו, תשל"ד: 18-3; ליוינגסטון, 1960: 81-51

⁴⁷ Cook, 2010; Sussman & Kossak, 2011

⁴⁸ Huxley, 2010 [1954]: 16-17, 22-23

⁴⁹ אורטגה אי גאסט, 1975 [1930]; אפלטון, תשל"ח: 407-405; ברק, 1999 [1790]: 75-52;

מיכלס, 1997; שומפטר, 1997; שטרנהל, 1990

אצל ההיסטוריון המשפיע תוקידדס אשר ייחס את הפסדה של אתונה במלחמה הפלופונזית למעורבות יתר של ההמונים בקבלת ההחלטות.⁵⁰

אריסטו⁵¹ הבהיר את עמדתו כי ישנה בעיה שבקרב בעלי מלאכה העוסקים בעבודות מכניות יהיו אזרחים המשתתפים בתור לקבלת השלטון, אך אין להם את הזמן ובעיקר את היכולות לכך. העמדה שיש להרחיק את ההמונים מענייני הציבור זוכה להגנה גם מכיוון נוסף. יש בכך סכנה לא רק לציבור שענייניו עלולים להיפגע, אלא גם לאדם הרגיל המתערב בתחום מסוכן הנוגע באינטרסים משמעותיים של בעלי עוצמה ועל כן מזמן לתוכו כל העת "כרישים" האורבים לו כדי להוציאו מן המשחק. מי שמתערב בסוגיות פוליטיות מסכן עצמו בחשיפה לרמות שונות של אלימות שתופנה כלפיו, העוללות במקרה הקל לגרום לפגיעה בשלווה ובמקרה הרע למתח, צער, מאסר ובמקרים גרועים אף למוות.⁵² עדיף אפוא לאדם "מן השורה" לסגת לחיים פרטיים.

לפיכך, את השלטון כדאי להעניק לקבוצה מצומצמת שחבריה הם בעלי מאפיינים נבחרים. בשיח ההיסטורי הוצעו גרסאות שונות לגבי זהותה של קבוצה זאת ומאפייניה. הגרסה הראשונה מבחינה בבעלי זיקה ישירה לאלוהות. כך הציגו עצמם מלכים וקיסרים בעת העתיקה במצרים, בבל, אשור והודו,⁵³ כמו גם באימפריה ההלניסטית והרומית⁵⁴ ובאירופה.⁵⁵ הגרסה השנייה מצביעה על מעמד חברתי שלם בחברה כגון בשיטת הקאסטות ההודית והנפאלית.⁵⁶ גישה זו מניחה כי מטבע הבריאה ישנו הבדל קבוע בין המעמדות ורק חלק מהם ראויים, זכאים או חייבים, לעסוק בענייני הציבור. הגרסה השלישית תומכת במריטוקרטיה של בעלי כישרון נדיר. אלה עשויים לבוא בפועל ממעמדות חברתיים שונים. עמדה זו מוצאת ביטוי מסוים אצל אפלטון אשר סיווג את בני האדם לא בהתאם לעמדת משפחתם אלא בהתאם למאפיינים מולדים של אישיותם,⁵⁷ ואצל ובר אשר חקר תכונות אישיותיות נדירות של כריזמה, שהיא מתת-אל המאפשרת להפעיל בני אדם אחרים מכוח האישיות.⁵⁸ הגרסה הרביעית מניחה הבדלים הנובעים כתוצאה מהכשרה נדירה ואיכותית. יחידי סגולה הראויים להנהיג הם אלה אשר תכונותיהם המנהיגותיות טופחו בתהליך קפדני וממושך, מילדות ועד בגרות. תהליך כזה אפשרי בעיקר בקרב חברי אליטות הפנויים לתהליכי הכשרה,

⁵⁰ תוקידדס, 2005 : 103

⁵¹ אריסטו, 2009 : 131-1341, a1278

⁵² ישנם סיפורים רבים על פעילים אשר העלילו עליהם עלילות שווא, נפלו בפח זה או אחר, הוחרם רכושם, הושמו במאסר ונרצחו. עמדתו זו של אפיקורוס מוזכרת אצל Fish & Sanders, 2011: 75. ראו גם מקיאבלי 1971 : 141-147 ; 1988 : 26, 71-74.

⁵³ Brisch, 2013

⁵⁴ Bevan, 1901

⁵⁵ Klaniczay, 2002

⁵⁶ Bhattachan, 2003

⁵⁷ אפלטון, תש"יח : 284

⁵⁸ Weber, 1968

אשר תודעתם פנויה מאינסוף טרדות קטנוניות,⁵⁹ הם זוכים לרשתות חברתית המרכזות ידע וקשרים, ניסיון פוליטי זורם במשפחתם מאות שנים והם קולטים אותו מפעילות בלתי פורמלית עתירת מידע משמעותי (מארוחות משפחתיות, מליווי האב לפרלמנט ושמיעת נאומיו, מהספריה המשפחתית, מבעלי תפקידים בכירים שהם ידידי המשפחה, ועוד). מציאות זו של בני אצילים הזוכים לטיפול מנהיגותי מגיל צעיר מצויה בדוגמאות רבות: בתיאור דמויות מנהיגים אצל פלוטרכוס,⁶⁰ וכן אצל הרצן,⁶¹ בדמותו של יוליוס קיסר אשר למשפחתו ייחוס של 500 שנים אחורה בתולדות רומא,⁶² בדמותו של נלסון מנדלה אשר גדל בתוך משפחת מלוכה,⁶³ אצל מרטין לותר קינג שגדל במשפחת קמורה,⁶⁴ צרציל⁶⁵ אשר גדל בצל אב שהיה בעצמו חבר בית הלורדים,⁶⁶ וג'ון ורוברט קנדי אשר גדלו בצל אב מיליונר שהיה פעיל מרכזי במפלגה הדמוקרטית ושגריר ארצות הברית בבריטניה.

מלבד זיקה ישירה לרצונו של אלוהים, נדונו בשיח ההיסטורי שתי תכונות נדירות של מנהיגות נבחרת זו. העמדה הקלאסית היא כי יש להציב בראש מדינה אנשים בעלי מידות תרומיות. נושא בסיסי בדיאלוגים האפלטוניים בכלל הוא החינוך המוסרי-ערכי שיש להתאמץ להקנותו במיוחד לבני האליטות – החיפוש אחר המידה הטובה ודרכי השגתה – ולהציב מעל כולם מלך פילוסוף.⁶⁷ מונטסקייה⁶⁸ סבר כי אם נשתית את התרבות על ערך הכבוד, יהווה ערך זה חסם בפני התנהגות מבישה. מידות תרומיות של השליט עומדות בבסיס הטענה ל"אבסלוטיזם נאור" כפי שיוחס למשל לפרידריך הגדול אשר מצד אחד היה רודן ומצד שני ניצל את כוחו זה כדי לכוון בפרוסיה בתי ספר, בתי חולים וסעד להמונים.⁶⁹ התכונה השנייה מתמקדת במקצועיותם. מקצועיות כרוכה ביכולת להכיר את הרובד הסמוי של מהלכים פוליטיים, לשכנע באמצעים רטוריים לפני הפנייה לאלים, ⁷⁰ צבירת ניסיון פוליטי,⁷¹ היכולת להבין "מה אפשרי וניתן להשגה" (אמירה המיוחסת לביסמארק), לראות את התמונה באופן מערכתי, ועוד. בעקבות התקדמות מדעי המדינה התפתח הרעיון כי יש לפתח שכבה חברתית מקצועית של *civil servants*, דהיינו אדמיניסטרציה מקצועית העסוקה בניהול מיומן ומוסמך של ענייני

⁵⁹ אריסטו, 1985

⁶⁰ פלוטרכוס, 1973 : 15, 88, 133 ועוד

⁶¹ הרצן, 1993 : למשל 52-56

⁶² Carlin, 2010

⁶³ Mandela, 2008

⁶⁴ קינג, 2008

⁶⁵ Churchill, [1930] 1987

⁶⁶ ראו את סיפורו זה בסרט *Young Winston*, 1972

⁶⁷ אפלטון, תשל"ח : 405-407. עמדה מודרנית מקבילה ראה אצל ליוינגסטון, 1960 [1943]. כל

הספר עוסק ברעיון זה, אך ניתן לעיין במיוחד בפרק א' ו-ב.

⁶⁸ מונטסקייה, תשנ"ח : 75-72

⁶⁹ Gagliardo, 1967

⁷⁰ אריסטו, 2002 : 15

⁷¹ אריסטו, 1985 : 148

הציבור. הפוליטיקה הופכת למקצוע שיש לו מדדי איכות שאינם משתמעים לשני פנים, והעוסקים בה הם מומחים הנתונים לעינם הבוחנת של עמיתים למקצוע.⁷² גישה זו רואה את הגאולה של האנושות בהתפתחות חשיבה רציונלית אמפירית על בעיות החברה ובהתפתחות שכבה של מומחים ומדענים, האמונים על דרכי ניהול ניטרליות בדקות ואפקטיביות של חברות מופת. גישה זאת הייתה הלז האופטימי של ייסוד מדע הסוציולוגיה⁷³ וכן של הסוציאליסטים האוטופיסטים המוקדמים.

העמדה ההפוכה: יש לערב את אנשי העיון ואת ההמונים בענייני הציבור

לעומת העמדה כי נכון לתת רק למעטים את הגישה לענייני הציבור, עולה עמדה הפוכה הגורסת שיש לפתוח את ענייני הציבור למעורבות כללית. כך למשל, ישנה התנגדות להתפתחות של שכבת אינטלקטואלים "מנותקת" מחיי המעשה. קארל מרקס ידוע בקריאתו כי אין להסתפק בהבנת המציאות, אלא יש לפעול לשנותה.⁷⁴ עיון ראוי שלא רק יפרש אלא יתמוך בתיקון עולם, ושליחותו של אדם בעולם באה לידי ביטוי בפעולה או עבודה.⁷⁵ עבודה ועיון צריכים להיות מזווגים באדם.

יתרה מכך, יש לערב בחיי הציבור את הציבור עצמו, את ההמונים. ארבע טענות לפחות עלו בהקשר זה. הטענה הראשונה היא נטייתם של אנשי ציבור לשחיתות. מקיאבלי ושפינוזה⁷⁶ לעגו לעמדה לפיה ניתן לייצר שכבה של מנהיגות ערכית, המשתיתה את תכנון ניהול המדינה על המידות הטובות כביכול של בעלי הכוח. עצם הקרבה למוקדי הכוח הוכרה על-ידי רבים כמשחיתה, נטייה הנכונה לגבי כל אדם או מעמד חברתי המחזיק בשלטון,⁷⁷ כאמירתו של לורד אקטון: "כוח נוטה משחית וכוח אבסולוטי משחית באופן אבסולוטי. אנשים גדולים הם לעתים קרובות אנשים רעים". בגין השחיתות אין הציבור יכול לשקוט על שמרו ולהניח כי ענייניו מטופלים לטובתו או לטובת הכלל. עליו להיות ערני, דרוך ומעורב. טענה זו היא גם חלק מן התאוריה של המטריאליזם ההיסטורי של קארל מרקס⁷⁸ הרואה את הנטייה של המעמדות הגבוהים לפעול למען עצמם על חשבון הכלל כאחד הגורמים המניעים את ההיסטוריה.

⁷² Weber, 1994: 312-314

⁷³ Comte, 1877

⁷⁴ Marx, 1976 [1845]

⁷⁵ ראו קרפ, 2012; א"ד גורדון, תרפ"ה-תרפ"ט, למשל "מכתב מארץ ישראל – מכתב ראשון" שם הוא אומר "ומלבד שיעבוד עבודה ממשית במובנה הפשוט [...] ועלינו למצוא כפרה בעבודה עצמית". לרעיון זה, שהיתום, הגר והאלמנה זקוקים למנהיגות המחברת בין רוח למעשה – בבחינת אנשי "תורה ועבודה", "ספרא וסייפא" ראו א"ד גורדון, תרפ"ה-תרפ"ט, למשל "הסופרים והעובדים" שם הוא מזהה עצמו כ"קורא ספרים ועובד" ומבקר את אנשי העיון שאינם עובדים: "אנשי הרוח, הראשונים להתעוררות, לא התעוררו, לא התעוררו במידה כזאת, שהתעוררותם תעורר את העם". תפיסות דומות ניתן לראות בפואמה הפדגוגית של מקרנקו, 1941, ובמחזה "ליל העשרים" של סובל.

⁷⁶ מקיאבלי, 1971: 83; שפינוזה, תשמ"ב: 23; ברלין, 1995: 19

⁷⁷ אריסטו, 2009

⁷⁸ ראו ניסוח בהיר במבוא ל-Marx, 1977

המציאות החברתית מחולקת תמיד למנצלים ומנוצלים. בהקשר הישראלי מושמעת הטענה הזאת נמרצות בספרו של משה נגבי⁷⁹ כסדום היינו: ממדינת חוק לרפובליקת בנות בליווי דוגמאות רבות לשחיתות הפושה במפלגות, בכנסת, ברשות המבצעת, ברשות השופטת, ברשויות המקומיות ובניהול הערים, ברבנות הראשית, ועוד.

אך לו היינו יכולים לדמיין את העולם הפוליטי שלנו מורכב ממנהיגים בעלי מידות תרומיות, האם גם אז יש צורך במעורבות של ההמונים בענייני הציבור? ישעיהו ברלין הקדיש רבות ממסותיו לדיון בטענה על-פי האידיאה הרווחת שאם רק נמצא את המנהיג המושלם שהוא בעל חוכמה יתרה לנהל את ענייני הציבור, נוכל לחלץ את האזרחים ממצוקותיהם השונות, ממלחמות, מרעב וממחלות, ולמעשה להגיע לכדי חברה מתוקנת, יציבה והרמונית. אך עקרונית, רעיון זה אינו בר מימוש. לא בשל מחסור באנשים דגולים, בעלי יכולות נדירות, אלא בגלל היותם של ענייני הציבור תלויים בערכים שונים זה מזה ואף סותרים זה את זה. לחלק מן האנשים חשובה החירות, ולחלק השוויון. לחלק הצניעות ולחלק הכבוד. לחלק האדמה ולחלק הזהות. לחלק העבר ולחלק העתיד. כל סוגיה פוליטית נתונה לוויכוח שהוא נצחי באופן עקרוני, משום שלא ניתן להכריע בין ערכים.⁸⁰ המחלוקת היא מאפיין קבוע. על כל אזרח להיות ערני שמנהיגיו מסכימים עם ערכיו. אך לו האדם הפשוט יכול היה מסיבה כלשהי לשקוט כי מנהיגיו אינם רק אנשים ערכיים, אלא גם פועלים כל העת ובנסיבות המשתנות בהתאם לעמדה הערכית שלו, האם הייתה אז סיבה למעורבותו?

טענה שלישית שאביא כאן היא כי "חוכמת ההמונים" תמיד גוברת על זו של יחידים. על כן יש צורך לפנות כל העת אל חוכמת ההמונים הזאת כאשר מדובר בניהול ענייני ציבור. ישנן גרסאות שונות לעמדה זו. מיל⁸¹ מביא את העמדה הליברלית הקלאסית, לפיה האדם הפרטי יודע לנהל את ענייני הפרטיים טוב יותר מכל ממשל ריכוזי, ועל כן ראוי כי נושאים רבים ככל האפשר בחיי בני אדם ישארו בניהולם הפרטי. גרסה אחרת טוענת כי למעשה בכל נושא, הרבים יודעים יותר מאשר המומחה, בתנאי שנשמרים תנאים מסויימים של גיוון, שיתוף מידע, אי תלות והיכולת לקיבוץ המידע הרב באופן המאפשר קבלת החלטות.⁸² גישה זו נשענת יותר ויותר על ההתפתחות הטכנולוגית של web 2.0 באתרים בהם ציבור גדול מאוד, מגוון ובלתי תלוי, יכול לשתף רעיונות ומידע, דוגמת ויקיפדיה, יוטיוב ופייסבוק. רבים מוצאים ב-Crowd sourcing מקור איכותי יותר לפתרונות פוליטיים. בזירה הפוליטית של ניהול ענייני ציבור פותחה הגישה המכונה "דמוקרטיה דיונית",⁸³ לפיה הכרעות של מדיניות ציבורית צריך שיתקבלו לא על-ידי הצבעה גרידא, "המצלמת" את עמדותיהם הנוכחיות של

⁷⁹ נגבי, 2004

⁸⁰ ברלין, 1995: 17-18, 31-36

⁸¹ מיל, תשי"ח: פרק ג'

⁸² Surowiecki, 2004

⁸³ Nino, 1996

המכריעים, אלא על בסיס דיון, התלבטות ופיתוח אפשרויות מורכבות יותר. ככל שהדיון ייפתח בפני קבוצות נוספות באוכלוסייה, כך הסוגיות יובהרו, יתחדדו יותר והמדיניות תהא טובה יותר.⁸⁴

אך אם נניח כי יקום למדינה מנהיג עילאי, שאינו רק הטוב מבין בני האדם אלא גם חכם מכולם גם יחד, הפועל בהצלחה יומם ולילה באופן בלתי נלאה ומיישם את הפתרונות המעולים ביותר האפשריים לטובת הכלל, האם אז יהיה צורך במעורבות כלשהי של ההמונים? מיל⁸⁵ מציג את הטענה כי אם נאפשר ליחיד סגולה "תאורטי" שכזה לנהל את החברה עבור האזרחים ובמקומם, יפגע הדבר ברמה הכללית של האוכלוסייה. אם מונעים מבני אדם להתלבט בענייני המדינה באופן שאכן משפיע עליהם, הם נותרים בעלי יכולות נמוכות ואינם מפתחים רגש של שייכות, בעלות ואכפתיות על המדינה. הדבר דומה לאב העושה הכל עבור ילדיו, ובכך למעשה פוגע בהתפתחותם וביכולתם לדאוג לעצמם. מיל סיווג לכן את חברות העולם לכאלה המותירות את אוכלוסייתן כילדים, לבין חברות הדוחפות את אוכלוסייתן לבגרות. אולי כך ניתן להסביר כיצד, עם התרחבות הדמוקרטיה בעולם, ישנה גם עלייה מתועדת במדדי האינטליגנציה.⁸⁶ האם נכון אפוא לתת לציבור להתערב בענייני ציבור? המחלוקת מביאה הגיונות סותרים.

פתרון מעניין בהקשר זה הנו פסגת התאוריה הפוליטית בעת העתיקה: רעיון "הרפובליקה". מקורה של התאוריה במחוקק סולון ולפיה יש למזג בשלטון את המעמדות השונים בחברה. תאוריה זו עושה סינתזה בין הקטבים, בהיותה מרחיקה את המון הפלבאים ומקרבת אותו בנושאים ציבוריים שונים בהתאמה, בצורה מוקדמת של איזונים ובלמים, אך לא בין רשויות אלא בין קבוצות חברתיות.⁸⁷

בתקופתנו, ראוי לציין את המהפך הטכנולוגי של האינטרנט והרשתות החברתיות כמשתנה בעל משקל רב המשפיע על אופני השתתפות ההמונים בתהליכים דמוקרטיים באמצעים טכנולוגיים אלה.⁸⁸ האינטרנט מאפשר שיתוף מהיר, חופשי ומקיף של ידע, באורח גלובלי, א-סינכרוני, ומעבר לכוחה של מדינה לחסום אותו. אחת המשמעותיות היא ההקלה האדירה של אזרחים מן השורה להתארגן לפעולה משותפת בזמן אמת, מאפיין אשר נוצל בארגון ההפגנות באביב הערבי, במחאת האוהלים בישראל ובמקומות נוספים. באופן טכני, מידע עובר לא רק בין אזרחים אלא גם בין אזרחים למנגנוני קבלת החלטות. גוברת היכולת של האזרח הפשוט לשלוח לנציגיו

⁸⁴ יישום רעיונות אלה אפשר לראות בכל הקשור לוועידות האזרחים בדנמרק אשר יוצאו במהרה למדינות רבות אחרות בעולם (וקסמן ובלאנדר, 2002) ושיתוף תושבים בניהול התקציב של עירם (קליין וגופר, 2007).

⁸⁵ מיל, תשי"ח

⁸⁶ Flynn, 1987, 1999; Neisser, 1997

⁸⁷ אריסטו, 2009: 1319b32 – 1318b6

⁸⁸ Hague & Loader, 1999

מסרים, בקשות ודרישות,⁸⁹ והאינטרנט עשוי להפוך לתא הצבעה המחליף את רעיון הממשל של נציגים ברעיון הדמוקרטיה הישירה.⁹⁰ התפתחויות אלה עלולות לאיים על יציבותה של המדינה בעיני בעלי העמדה הראשונה, ולפתחה בעיני המחזיקים בעמדה השנייה.

האם על אזרחים להיות עצמאים או מנוהלים על-ידי המדינה?

מחלוקת יסודית נוספת היא לגבי מידת השליטה של המדינה בחייו של היחיד, בניהולו ובהכתבת התנהגותו. זו מחלוקת בין הרעיון של ממשלה קטנה לממשלה גדולה. בקוטב האחד יהיו מי שסבורים כי יחידים יכולים, בהכרעותיהם האישיות, לנהל כל נושא הדרוש לאושרם באורח מיטבי, והתערבות המדינה היא מיותרת וכמעט שאין בה צורך. יתרה מכך, היא הורסת, פוגמת ומחריבה. בקצה הקוטבי של עמדה זו ניתן למצוא את האנרכיסטים הקוראים לביטול מוחלט של המדינה הנתפסת כארגון המשרת אך ורק את האליטות.⁹¹

היחסים בין בני אדם צריכים ויכולים להתבסס על ספונטניות ובחירה. כיום ניתן למצוא רעיון זה בעיקר בארגונים לא היררכיים דוגמת אלו אשר היו מעורבים במחאת האוהלים בישראל וב-"99 אחוז" בארצות הברית. אלה מהווים התאגדות רופפת של בעלי קשרים זמניים ספונטניים. עמדה קרובה עשויה להיות העמדה הליברטריאנית לפיה הרוב הגדול של ענייני אנוש הם עניין פרטי ולציבור אין בו דריסת רגל. החלטותיו של אדם כיצד לחנך את ילדיו, כיצד לנהל את חיי הזוגיות שלו, איזה שכר יקבל או יציע הן ענייני הפרטי. צריך ממשלה קטנה העוסקת בניהול סוגיות קולקטיביות חיוניות ספורות בלבד כגון יחסי חוץ, ביטחון ותשתיות. עמדה זו קשורה לרעיונות הקלאסיים של הליברליזם: (1) כאשר בני האדם מתמקדים בענייניהם הפרטיים, "יד נעלמה" מביאה לשגשוג כללי;⁹² ו-(2) גורלו של אדם תלוי במאמציו.⁹³ יש המרחיבים מעט יותר את הערבות ההדדית של האזרחים באמצעות השתתפות התנדבותית מינימלית במכלול הארגונים והאיגודים הלא ממשלתיים הפועלים ברמה מקומית ובנושא ספציפי. עמדה זו מאדירה את חשיבותה של החברה האזרחית.⁹⁴

בקוטב השני תימצא התפיסה כי רבים זקוקים לשם אושרם להגנה מפני מכשולים כבדי משקל. הן מיצריהם ודחפיהם השליליים שלהם עצמם והן מכוחות שליליים חיצוניים, כגון כוחות טבע אכזריים, מחלות, מזל רע, טפשות, עוני ודיכוי של בעלי כוח. גורלו של אדם אינו תלוי רק במאמציו אלא בנסיבות סביבתו וברמת הקשיים בסביבה זו. על החברה להתערב, באמצעות ממשלה גדולה ורשויות המדינה, כדי לטפח

Richard, 1999⁸⁹

שם⁹⁰

Bakunin, 1990, 2012⁹¹

Smith, 1937 [1776]⁹²

Hayek, 2000; Friedman, 2009⁹³

Cohen, 1994⁹⁴

סביבה חיובית ותומכת כל האפשר בה כלל בני האדם יוכלו לצמוח. על הכוחות הנאורים בחברה להיחלץ לעזרת הרוב המתקשה להתמודד עם מכשולים ולהעניק לו את הדרוש כדי ליהנות מחיים טובים. אבחנה זו כונתה על-ידי ישעיהו ברלין כחירות שלילית לעומת חירות חיובית.⁹⁵

גישה מינימלית הסוברת כך אינה תולה את יהבה על התארגנות של מדינה, אלא על קהילה מקומית. גישה זו המכונה "קהילתנות" (communitarianism),⁹⁶ מניחה את תלותו של אדם בקהילה, אשר אם היא מתפקדת היא תחשוף אותו למאגר אמונות, ערכים ומשאבים החורגים מעבר לאלה הנמצאים אצל יחיד. בלעדיהם האינדיבידואל חי חיים דלים ומדולדלים. מעורבות חברתית צריכה להיות בקידום וטיפול קהילה בעלת מוסדות מקומיים מתפקדים וחיי קהילה עשירים ותומכים.⁹⁷

אחרים מדגישים כי לשם אושרם של האזרחים יש צורך לא רק בקהילה מקומית בריאה ומתפקדת אלא גם במעורבות של המדינה עצמה, ברמה הארצית ובנושאים רבים הנוגעים לחיי הפרט. עמדה זו מניחה שאזרחים רבים מוחלשים מכדי לפעול לטובת עצמם וזקוקים לתמיכה של קולקטיב גדול, למשל במתן שירותי חינוך, בריאות, דיור וכדומה. לפי גישה זו, הממשלה צריכה להיות גדולה, דהיינו רחבה ומגוונת מבחינת עיסוקיה ותפקודיה. גישה זו באה לידי ביטוי באמירה: "הפרטי הנו פוליטי" (The personal is political).⁹⁸ גם עניינים הנדמים לנו כפרטיים צריכים להיות עניין לניהול ציבורי נאור.

היש לדרוש מאזרח מאמץ מינימלי או מקסימלי?

אדם פועל בחייו במישורים רבים. לעתים קרובות הוא בעל מקצוע, הוא הורה, בן להורים, בעל תחביבים ועוד. כמה מתשומת ליבו ראוי שיפנה לתפקידו כאזרח במדינה? כמה מאמץ לטובת החברה והמדינה נכון לתבוע ממנו?

יש הסבורים כי אלא אם כן מדובר בקריירה או בלהט יוצא דופן, מרוב בני אדם יש לתבוע את המינימום החיוני בתפקודם כאזרחים - זה הנתבע מהם בחוק. תחילה בחוקי "אל תעשה", כך שהמאמץ של היחיד מתבטא בכך שהוא מרסן את עצמו, ולאחר מכן בחוקי "תעשה" בהם נדרש האדם לפעול. חלק מחוקי "תעשה" הם קלים (חוקי תעבורה למשל) וחלקם קשים יותר (תשלום מיסים ושירות צבאי). ישנם אף חוקים שקשה מאוד לציית להם, כגון דרישתה החוקית של אתונה מסוקרטס שיהרוג עצמו.⁹⁹

⁹⁵ ברלין, 1987 : 170-220

⁹⁶ Etzioni, 1995

⁹⁷ Putnam, 1995, 1996, 2000; Bellah et al., 1985

⁹⁸ Hanisch, 1970

⁹⁹ אפלטון, תשל"ח : 206-238

יש הסבורים כי יש לתבוע מן האדם לפעול כאזרח מעבר למינימום הקבוע בחוק, מתוך מחויבות ואחריות לחברה ולמדינה,¹⁰⁰ תחילה במעקב אחר נושאים ציבוריים בעיתונים, במהדורות החדשות ובפורומים שונים, ולאחר מכן לפעול באמצעות כתיבת מכתב לעיתון או לנציג בפרלמנט. פעולות מורכבות ותובעניות יותר יהיו השתתפות בהפגנות, בעצרות ובאירועי מחאה, בהקמת מפלגות ובפעילות פוליטית אינטנסיבית. לבסוף, יהיו שיתבעו מן האדם לתפקד כאזרח גם דרך מנגנונים פחות שגרתיים כגון יחידים המקימים יישובים מרוחקים.¹⁰¹ יש הסבורים כי עלינו לתבוע מבני אדם לתפקד כאזרחים דרך מנגנונים שלא רק שאינם שגרתיים אלא שהם גם לא בקונצנזוס, כגון התנגשות עם כוחות משטרה ומחאות לא חוקיות. פעולות כאלה ניתן לראות לעתים בקרב מי שמשקיעים מרץ בתנועת המחאה האנטי צרכנית. ויש שירחיקו לכת עד כדי מימוש העיקרון האנרכיסטי של "תעמולה באמצעות פעולה" – עידוד מעשי ראווה של יחידים כגון התנקשויות פוליטיות, דוגמת רציחתו של נשיאה ה-25 של ארצות הברית ויליאם מקינלי (McKinley) בשנת 1901.

לאהוב את המדינה או לכעוס עליה

המחלוקת שהודגמו עד כה מניחות כי לבני אדם יש מניע להתערב בכל הקשור לניהול ענייניהם הציבוריים. אך הרגש הבסיסי שרבים סבורים כי הוא מתפשט כאש בשדה קוצים בתרבות המערבית ובמדינות המתועשות הוא של אדישות כלפי המדינה. הדבר בא לידי ביטוי למשל בשיעורי הצבעה בבחירות ההולכים ופוחתים. אילו רגשות כלפי המדינה נכון כי נטמיע בקרב צעירים הנכנסים בשערי זהותם החדשה כאזרחים? בעת העתיקה ניסחו היוונים את "המידה האזרחית" אשר יש להקנות לצעירים על מנת שיהפכו לאזרחים טובים, ועיקרה: "המוכנות לשים את טובת המדינה קודם לטובתך".¹⁰² על מנת שהאזרח יהיה מוכן לפעול למען המדינה ולמען הציבור, יש להחדיר בו אהבה והערכה כלפי הציבור. זהו ניסיון לפעול כנגד הטבע האנושי האגואיסטי.

האידיאולוגיה הרדיקלית משמאל ביקשה להחדיר רגש הפוך, רגש של כעס כלפי דיקוי, עוול וניצול. ברגע שגוברת המודעות שהמדינה אינה פועלת לטובת הכלל אלא לטובת אינטרסים של בעלי פריבילגיות, עולה לשמים זעקת המדוכאים ועמה הכעס והמרירות. התנועה האמריקאית לזכויות האזרח בשנות החמישים והשישים נולדה מתוך התפרצות של מהומות השחורים בשכונות המצוקה בערים השונות.¹⁰³ הכוח שדחף את מרטין לותר קינג היה זעם על האפליה. אהבה וכעס הם מרכיבים רגשיים

¹⁰⁰ איכילוב וליבנה, 2005 : 736-737 ; Ichilov, 1993

¹⁰¹ זכורה קריאתו של בן-גוריון לצעירים ליישב את הנגב, או של תנועות הנוער להתגייס לשירות קרבי ולחתום קצונה.

¹⁰² אריסטו, 2009 ; מונטסקייה, תשנ"ח : 77

¹⁰³ במבוא ל- Stephan & Stephan, 2001

בסיסיים כדי לנגוד את האדישות. אלו מהם ראוי כי נטפח במקצוע האזרחות בבתי הספר? איזה רגש דומיננטי?

אחרית דבר

מאמר זה התבסס על ההבחנה לפיה מערכת החינוך הפורמלית מתרחקת כמו מאש מעיסוק בסוגיות שנויות במחלוקת. תופעה זו פוגעת בתהליך החינוכי הדיאלקטי - "השיטה הסוקרטית" ועל כן פוגמת בפיתוחם של אזרחים החושבים באורח מעמיק על הזירה הפוליטית. הדחף של הדמוקרטיה המערביות "להציל" את עצמן מעצמן, מנטייתן לדחוף אזרחים לחיים אינדיבידואליים פנימיים ובכך לחרות את הענף עליו היא יושבת, מחייב לבצע רפורמות במערכת החינוך האזרחי הממלכתי.

במאמר ביקשתי להדגים כיצד לקיים דיון דיאלקטי בו לסוגיות פוליטיות שונות מובאות עמדות סותרות, הגיון מוסבר, הוויכוח בכל אחת מן הסוגיות מוצג, אך לא ניתנת תשובה אחרונה מוסמכת. העיסוק בסוגיות באופן כזה, נע מטיעון לטיעון נגדי עד הגעה לכדי מבוכה (אפוריה), ערעור הנחות יסוד, ועד למסע פנימי מעמיק יותר של בירור. תהליך כזה הנו הבסיס ליצירת אזרחים חושבים, וניתן לביצוע במערכת החינוך הממלכתית. על-ידי הדגמה זו, מבקש המאמר לעודד מורים לאזרחות למצוא עוד ועוד דרכים ליישום השיטה הסוקרטית בלימודי האזרחות.

רשימת מקורות

- אורטוגה אי גאסט, ח' (1975). **מודד ההמונים**. תל-אביב: זמורה ביתן.
- איכילוב, א' וליבנה, ע' (2005). דגמים של תפקיד אזרח בדמוקרטיה בחינוך העל-יסודי העיוני והמקצועי בישראל. **מגמות**, מג, 4, 756-729.
- איל, א' (2000). **יזמות ארגונית בבתי הספר היסודיים במערכת החינוך בישראל**. חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- אפלטון (תשל"ח). **כתבי אפלטון**. ירושלים: שוקן.
- אריסטו (תשל"ד). **מטאפיזיקה**. ירושלים: מאגנס.
- אריסטו (1985). **אתיקה** (מהדורת ניקומאכוס). ירושלים: שוקן.
- אריסטו (2002). **רטוריקה** (תר. ג' צורן). תל-אביב: ספריית הפועלים.
- אריסטו (2009) **פוליטיקה**. תל-אביב: רסלינג.
- בלום, א' (2002). **זלדולה של הרוח באמריקה**. תל-אביב: עם עובד.
- ברליון, י' (1987). **ארבע מסות על החירות**. בן-שמן: מודן (רשפים).
- ברליון, י' (1995). **האנושות בול עץ עיקש**. תל-אביב: עם עובד.
- ברק, א' (1999). **הרהורים על המהפכה הצרפתית**. ירושלים: מרכז שלם.
- גורדון, א"ד (תרפ"ה-תרפ"ט). **כתבי א.ד. גורדון א-ה** (עורך י' אהרונוביץ). תל-אביב: הפועל הצעיר.
- דוברת, ש' (2005). **תוכנית לאומית לחינוך**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

- הפורום לאחריות לאומית (2003). **דוח ועדת א.ל.ה לרפורמה בחינוך**. תל-אביב: הפורום לאחריות לאומית.
- הרמן, ת'י, הלר, א'י, אטמור, נ'י ולבל, י' (2011) **מדד הדמוקרטיה**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- וורמן, ה' (2013). **אזרחות בין השורות**. תל-אביב: רסלינג.
- ועדת החינוך של הכנסת (2001). **ביצוע דוח קרמניצר**. פרוטוקול 6, 452 במרס.
- וקסמן, א'י ובלאנדר, ד' (2002). **דגמים של שיתוף אזרחים**. נייר עמדה מס' 26. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חרומצ'נקו, י' (2006). ירידה עקבית בציוני הבררות באזרחות ובתנ"ך. **הארץ**, 25.5.2006, א18.
- חרוני, מ' (2014א). **שוב שמועות שקריות על החטופים**. אוחר ב-2014.6.16.
<http://www.mako.co.il/news-military/security/Article-17d26a036e3a641004>
- חרוני, מ' (2014ב). **המורה אדם ורטה פוטר מאורט**. אוחר ב-2014.5.25.
<http://www.mako.co.il/news-israel/education/Article-887cf51f2f23641004>
- כספי, ד' (2010). ללא תיווך. **העין השביעית**. 20.1.2010.
- לומסקי-פדר, ע' (2003). מסוכן זיכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי ספר בישראל. **מגמות, מב**, 3, 353-387.
- ליוינגסטון, ר' (1960 [1943]). **חינוך בעולם נבוך**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- מקיאבלי, נ' (1971 [1512-1517]). עיונים בעשרת הספרים הראשונים של טיטוס טיביוס. בתוך: א'י שמואלי (מתרגם) **כתבים פוליטיים**. ירושלים: שוקן.
- מקיאבלי, נ' (1988). **הנסיך** (תר. ג'י שילוני). תל-אביב: זמורה ביתן.
- מונטסקייה (תשנ"ח). **על רוח החוקים** (תר. ע'י בסוק). ירושלים: מאגנס.
- מיכלס, ר' (1997). חוק הברזל של האוליגרכיה. בתוך: ב' נויברגר (עורך), **ממשל ופוליטיקה, מקראה במדע המדינה**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- מיל, ג' (תשי"ח). **ממשל של נציגים**. ירושלים: מאגנס.
- מקרנקו, א"ס (1941). **הפואמה הפדגוגית**. מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- משרד החינוך (תשנ"ד, תשנ"ט, תשס"ב). **תוכנית הלימודים החדשה באזרחות**. ירושלים: האגף לתוכניות למודים.
- משרד החינוך (תשנ"ו). **להיות אזרחים, חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל**. צוות ההיגוי לחינוך לאזרחות, דוח ביניים. ירושלים: משרד החינוך.
- נגבי, מ' (2004). **כסדום היינו - במדרון ממדינת חוק לרפובליקת בנות**. ירושלים: כתר.
- סובול, י' (1976). **ליל העשרים**. מחזה שהועלה בתיאטרון חיפה. עובד לתכנית טלוויזיה בשנת 1989.
- פדהצור, ע'י ופליגר א' (2004). הפרדוקס המובנה של החינוך לאזרחות בישראל. **מגמות, מג**, 1, 83-64.
- פלוטארקוס (1973). **חיי אישים**. ירושלים: ביאליק.
- פליישמן, ל' וסלומון, א' (2005). לשאלה: 'היכן הקו הירוק' התשובה: 'מה זה הקו הירוק'. **אלפיים, כתב עת בינתחומי לעיון, הגות וספרות**, 29, 26-52.

- פרסיקו, א' (2011). באישור השר: עובדים ברשות השידור מתריעים מפני הטיה והשתלטות פוליטית. *העין השביעית*, 14.7.2011.
- קינג, מ"ל (2008). *אוטוביוגרפיה*. תל-אביב: ידיעות ספרים.
- קליין, ע', וגופר, ר' (2007). *תקציב משתף - מודל לשיתוף תושבים בתהליכי תקצוב עירוניים*. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- קרפ, ע' (2012). העבודה היא חיינו מכל צרה היא תצילנו. *הארץ*, מוסף החגים, 24.9.2012.
- קשת, א' (2004). ההיסטוריה נגמרת ב-1948. אתר *nrg*, 29.9.2004.
- רמב"ם (2002). *מורה נבוכים*. תל-אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- שומפטר, י' (1997). תיאוריה אחרת של הדמוקרטיה. בתוך: ב' נויברגר (עורך), *ממשל ופוליטיקה, מקראה במדע המדינה*. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שושני, ש' (2002). *דו"ח הוועדה לבדיקת שיטת התקצוב בחינוך היסודי*. ירושלים: משרד החינוך.
- שטרנהל, ז' (1990). אסור לבטל את הקשר בין הבוחרים לנבחרים. *חדשות*, 23.3.1990.
- שפינוזה, ב' (תשמ"ב). *מאמר מדיני* (תר. הערות: ח' וירשובסקי). ירושלים: מאגנס.
- שפיר, ח' (2001). *ראיון עם מפמ"ר"ית אזרחות*. 13.5.2001. ירושלים: משרד החינוך (לא פורסם).
- תוקידידס (2005). *תולדות מלחמת פלופונס* (תר. א' הלוי). ירושלים: ביאליק.
- Apple, M. (1986). *Teachers and texts*. New York & London: Routledge & Kegan Paul.
- Aristotle (1992). *Politics*. London: Penguin books.
- Bakunin, M. (1990). *Bakunin: Statism and anarchy*. Cambridge University Press.
- Bakunin, M. (2012). *God and the state*. Courier Dover Publications.
- Bellah, R. (1985). *Habits of the heart: Individualism and commitment in american life*. Berkeley: University of California Press.
- Bevan, E.R. (1901). The deification of kings in the Greek cities. *The English Historical Review*, 16(64), 625-639.
- Bhattachan, K.B. (2003). *Existing practices of caste-based untouchability in nepal and strategy for a campaign for its elimination*. ActionAid Nepal.
- Brisch, N. (2013). Of gods and kings: Divine kingship in ancient Mesopotamia. *Religion Compass*, 7(2), 37-46. doi:10.1111/rec3.12031
- Carlin, D. (23 June 2010) Hard core history: Show 34 - Death throes of the republic. <http://podtail.com/podcast/dan-carlin-s-hardcore-history/show-34-death-throes-of-the-republic-i/>
- Churchill, W. (1987). *My early life: A roving commission*. New York: Scribner.
- Cohen, J.L. (1994). *Civil society and political theory*. M.I.T Press.
- Comte, A. (1877). *System of positive polity*. Longmans, Green, and Company.

- Cook, J. (2010). *Meditation in modern buddhism: Renunciation and change in thai monastic life*. Cambridge: Buddhist World Press.
- Crick, B. (2000). *Essays on citizenship*. London: Continuum.
- Delli Carpini, M.X., & Keeter, S. (1996). *What americans know about politics and why it matters*. Yale University Press.
- Etzioni, A. (1995). *New communitarian thinking: Persons, virtues, institutions, and communities*. University of Virginia Press.
- Fish, J., & Sanders, K.R. (2011). *Epicurus and the epicurean tradition*. Cambridge University Press.
- Fishman, E.M. (1985). Counteracting misconceptions about the socratic method. *College Teaching*, 33(4), 185-188.
- Fleishman, L., & Salomon, I. (2008). Israel's eastern border: Ask not 'Where is the Green Line?' Ask 'What is the Green Line?'. *Geoforum*, 39(2), 1021-1043.
- Flynn, J. R. (1987). Massive IQ gains in many countries: What IQ tests really measure. *Psychological Bulletin*, 101, 171-191.
- Flynn, J.R. (1999). Searching for justice: The discovery of IQ gains over time. *American Psychologist*, 54, 5-20.
- Friedman, M. (2009). *Capitalism and freedom*. University of Chicago press.
- Gagliardo, J.G. (1967). *Enlightened despotism*. Thomas Y. Crowell.
- Galston, W.A. (2001). Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual Review of Political Science*, 4(1), 217-234.
- Galston, W.A. (2007). Civic knowledge, civic education, and civic engagement: A summary of recent research. *International Journal of Public Administration*, 30(6-7), 623-642.
- Gamson, W.A., Croteau, D., Hoynes, W., & Sasson, T. (1992). Media images and the social construction of reality. *Annual Review of Sociology*, 18, 373-393.
- Golding, P. (1998). Global village or cultural pillage? The unequal inheritance of the communication revolution. In: R.W. McChesney, E. Meiksins Wood & J.B. Foster (Eds.), *Capitalism and the information age: The political economy of the global communication revolution*. New York: Monthly Review Press.
- Habdank-Kołaczowska, S. (2014). *Nations in transit 2014: Eurasia rapture with democracy*. Freedomhouse: Rowman & Littlefield.
- Hague, B.N., & Loader, B. (1999). Digital democracy: An introduction. In: B.N. Hague & B. Loader (Eds.), *Digital democracy: Discourse and decision making in the information age*. Psychology Press.
- Hanisch, C. (1970). The personal is political. *Notes from the second year: Women's liberation*, 76-78.

- Hayek, F.A. (2000). *The fatal conceit: The errors of socialism*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Huxley, A. (2010). *The doors of perception: And heaven and hell*. Random House.
- Ichilov, O. (1993). What textbooks teach Israeli youngsters about democracy. In: R.F. Farnen (Ed.), *Reconceptualizing politics, socialisation, and education: International perspectives for the 21st century*. *European Studies*, 3, 315-328.
- Klaniczay, G. (2002). *Holy rulers and blessed princesses: Dynastic cults in medieval central Europe*. Cambridge University Press.
- Mandela, N. (2008). *Long walk to freedom: The autobiography of Nelson Mandela*. Hachette Digital, Inc.
- Marx, K. ([1845] 1976). Theses on Feuerbach, contained in the *Collected Works of Karl Marx and Frederick Engels: Volume 5*, International Publishers: New York, pp. 3–14.
- Marx, K. (1977). *A contribution to the critique of political economy*. Moscow: Progress publishers.
- McChesney R.W. (1998). The political economy of global communication. In: R.W. McChesney, E.M. Wood & J.B. Foster (Eds.), *Capitalism and the information age: The political economy of the global communication revolution*. New York: Monthly Review Press.
- Neisser, U. (1997). Rising scores on intelligence tests. *American Scientist*, 85, 440-447.
- Nino, C.S. (1996). *The constitution of deliberative democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Putnam, R. (1995). Bowling alone. America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78.
- Putnam, R. (1996). The strange disappearance of civic America. *The American Prospect*, 7(24).
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of american community*. New York: Simon and Schuster.
- Richard, E. (1999). Tools of governance. In: B.N. Hague & B. Loader (Eds.), *Digital democracy: Discourse and decision making in the information age*. Psychology Press.
- Sigal, L. (1973). *Reporters and officials*. Lexington, MA: DC Heath.
- Smith, A. (1937 [1776]). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. E. Cannan (Ed.). London: Methuen and Co.
- Stephan, W., & Stephan, C.W. (2001). *Improving intergroup relations* (Chapter 1). Sage Publications: Thousand Oaks.

- Surowiecki, J. (2004). *The wisdom of crowds: Why the many are smarter than the few and how collective wisdom shapes business, economies, societies and nations*. Doubleday.
- Sussman, A., & Kossak, M. (2011). The wisdom of the inner life: Meeting oneself through meditation and music. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 131, 55-64.
- Tacker, V.F. (2012). Divergence and decline: The middle east and the world after the Arab Spring. *Countries at the Crossroads*. Freedomhouse.
- Weber, M. (1968). *On charisma and institution building*. University of Chicago Press.
- Weber, M. (1994). *Political writings*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Žižek, S. (2014). How WikiLeaks opened our eyes to the illusion of freedom. *The Guardian*, Thursday 19 June 2014.
<http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/jun/19/hypocrisy-freedom-julian-assange-wikileaks>